

O divino sainete, de Curros Enríquez, e Mi romería, de Pardo Bazán¹

María Consuelo de Frutos Martínez

[Recibido, febreiro 2010; aceptado, abril 2010]

RESUMO A autora demostra que o poema *O divino sainete* (1888), do escritor galego Manuel Curros Enríquez (1851-1908) non é ningunha parodia d'*A divina comedia*, de Dante, tal e como se afirma na maioría dos estudos críticos sobre esta obra galega, senón unha contundente resposta ideolóxica, en clave polémica e satírica, ás ideas expresadas e defendidas en *Mi romería* (1888, compilación de crónicas xornalísticas) por Emilia Pardo Bazán (1851-1921), motivo polo cal o texto de Curros non se pode analizar e interpretar axeitadamente sen ter moi presente este libro da viaxe a Roma da, tamén galega, escritora.

PALABRAS CHAVE: Curros Enríquez, Literatura galega, Pardo Bazán, século XIX.

ABSTRACT The author shows that the poem *O divino sainete* (1888) by the Galician writer Manuel Curros Enríquez (1851-1908) is not a parody of Dante's *Divina comedia*, as most studies of the work assert, but rather a coded robust ideological response, both polemical and satirical, to the ideas propounded in *Mi romería* (1888, a collection of newspaper articles) by Emilia Pardo Bazán (1851-1921). Curros' text cannot therefore be studied and interpreted adequately without taking into account this account of Pardo Bazán's journey to Rome.

KEYWORDS: Curros Enríquez, Galician literature, Pardo Bazán, 19th century.

143

En 1888, con motivo das súas vodas de ouro sacerdotais, o Papa León XIII convocou un xubileu con indulxencias plenarias para todas as persoas que nese ano peregrinasen a Roma. O acontecemento provocou gran cantidade de información e tivo ampla repercusión mundial, especialmente naqueles países onde a presenza da Igrexa católica era maior, como era o caso de España. Houbo peregrinacións, misas polo Pontífice, colectas para ofrecerlle agasallos,

¹ Unha primeira versión deste traballo leuse no XII Congreso Internacional de la Sociedad Española de Italianistas, celebrado en Almagro entre os días 5 e 7 de novembro de 2009. Agora preséntase de novo, mellorado e aumentado.

etc., ademais de publicacións de todo tipo relacionadas coa mencionada efeméride.

A Diocese de Madrid organizou unha gran peregrinación (unhas trescentas persoas) á cidade eterna para estar presente na primeira misa do Papa dese ano 1888. Encabezaba a peregrinación o bispo de Madrid-Alcalá monseñor Ciríaco Sancho e Hervás, pero tamén ía o arcebispo de Valladolid e outras moitas autoridades eclesiásticas, acompañados de representantes de todos os estamentos eclesiásticos e en xeral, de todas aquelas persoas desexosas de participar nos actos da festividade e de poder asistir á audiencia papal.

Convén ter presente, para contextualizar axeitadamente o evento, a situación política e relixiosa de España e de Italia neses momentos. España está en plena Restauración monárquica, concretamente no período da Rexencia da raíña María Cristina de Habsburgo. Existen no país fortes tensións políticas entre conservadores e liberais. Fronte ao catolicismo, xorden o anticlericalismo, o laicismo e a masonería. Tamén cómpre sinalar a presenza de movementos rexionalistas e a reivindicación das literaturas rexionais.

144

En Italia, tras o proceso de Unificación en 1861, queda aínda moito camiño por percorrer. Acaba de chegar ao goberno Francesco Crispi, que no seu desexo de reducir as tensións sociais dá inicio á aventura colonial. Ademais o país mantén tensas relacións co Vaticano tras a anexión de Roma ao Reino de Italia en 1870.

Nesta intervención referireime a dous textos publicados ambos os dous en 1888 nos que basicamente se describen dúas viaxes, dúas peregrinacións á cidade santa con ocasión do Ano Xubilar romano, anteriormente mencionado. Como imos ter ocasión de comprobar, as dúas viaxes son moi diferentes en todos os aspectos, pero ao mesmo tempo, moi próximas e estreitamente relacionadas.

Mi romería

En 1887 Emilia Pardo Bazán, autora de orixe galega de sobra coñecida polo gran público, pois as súas novelas e os seus artigos xornalísticos gozaban

de ampla difusión², foi contratada polo diario liberal *El Imparcial*³ como enviada especial da anteriormente mencionada peregrinación oficial e que dende Madrid partía cara a Roma. Con ela tamén viaxaba como correspondente José Ortega Munilla, que xa formaba parte do equipo deste xornal. Segundo E. Acosta (2007: 284) a idea desta publicación periódica era ofrecer dous puntos de vista diferentes da concorrida peregrinación española, un do liberal Munilla e outro máis conservador da escritora, pero tamén se podería pensar que a coruñesa xa era un nome famoso e recoñecido, e a frescura e personalidade das súas exposicións sen dúbida habían de atraer a atención dos lectores.

As crónicas da peregrinación, trece en total, foron aparecendo no mencionado xornal do 19 de decembro de 1887 ao 27 de febreiro de 1888 cos seguintes títulos: “Crónica de la Romería. A Roma” (19/12/1887); “La Romería en siluetas” (24/12/1887); “Crónica de la Romería. Una salve” (26/12/1887); “Crónica de la Romería. Viaje de recreo espiritual” (27/12/1887); “Crónica de la Romería. La Noche Buena en Roma” (2/1/1887); “Crónica de la Romería. La Iglesia Madre” (5/1/1887); “Crónica de la Romería. El fantasma blanco” (9/1/1888); “Crónica de la Romería. Los Santos Novísimos” (16/1/1888); “Dos Muertes” (Roma, 18/1/1888); “Una visita á San Antonio de Padua” (20/1/1888), “Jornada Florentina” (23/1/1888), “Loreto” (30/1/1888) e “*Acqua Vergine*” (27/2/1888).

Nestas colaboracións en *El Imparcial*, cun ton distendido e de amena lectura, dona Emilia vai debullando os pormenores da súa viaxe, con comentarios de todo tipo relativos á viaxe en tren: sobre a mala organización da viaxe, os problemas cos horarios dos trens, a súa descrición dos seus acompañantes, as dificultades cos empregados ferroviarios dos países atravesados, etc. Unha vez en Roma reflexiona sobre as persoas coñecidas, as curiosidades observadas, as

² A coruñesa xa publicara nesa data, ademais doutras moitas obras, *La tribuna* (1882), *El Cisne de Vilamorta* (1885), *Los pazos de Ulloa* (1886) e *La madre naturaleza* (1887). Era a terceira autora máis lida en España, xunto con Galdós e Pereda, por diante de Clarín e Palacio Valdés.

³ Eduardo Gasset Artime, avó materno de José Ortega e Gasset, fundou e dirixiu dende 1867 *El Imparcial*, o xornal nacional de maior circulación e influencia durante a Rexencia; o seu pai, José Ortega Munilla, foi director de *Los Lunes de El Imparcial*, suplemento literario da mencionado publicación periódica. No devandito suplemento, que se publicou dende 1879 até 1906, víronse reflectidas as achegas dos autores máis importantes da época: José Zorrilla, Juan Valera, Ramón de Campoamor, Emilia Pardo Bazán, Rubén Darío..., á vez que deu a coñecer os autores máis importantes do Rexeneracionismo e da Xeración do 98: Miguel de Unamuno, Azorín, Pío Baroja, Ramón María del Valle-Inclán...

actividades programadas pola peregrinación, a pouca presenza do Nadal nas rúas, etc. Dedicou unha crónica á misa do xubileo do 1 de xaneiro de 1888, describindo con gran detalle o fasto acontecemento. Conta así mesmo sobre a canoización, entre outros moitos, de tres santos hispanos. Unha vez concluída a peregrinación tamén inclúe outros artigos con argumentos diferentes e algúns referidos aos seus desprazamentos por diversas cidades italianas, como Padua, Florencia e Venecia. A súa viaxe á cidade das canles, que xa coñecía por anteriores viaxes (González Herrán, 1999) estaba motivada polo seu desexo de saudar e ver en persoa ao pretendente carlista. Todo iso aderezado coa súa grande erudición (con reflexións artísticas, relixiosas e filosóficas), a súa aguda observación, a súa innata curiosidade e o seu ortodoxo catolicismo. Quizais o máis interesante da obra no seu conxunto é que, tendo moi presentes os seus lectores españois, polo xeral, todo o que lle chama a atención o compara coa situación española. Préstalle especial atención á peculiar situación do Papa e dos católicos italianos fronte ao poder civil, fortemente hostil cara a Igrexa. Sinala Tonina Paba (2003: 12) na súa edición das obras viatorias da coruñesa que:

146

El viaje a Italia permite a la poliédrica personalidad de la condesa manifestarse en todas sus facetas, haciendo patente, además de una inagotable curiosidad, su brillante capacidad de observación y su aguda inteligencia, añadidas a una sólida preparación cultural y a la constante preocupación por no decepcionar las expectativas de sus lectores. Incluso dando a sus crónicas una decidida impronta de reportaje E.P.B. no renuncia a transmitir en ellas toda la subjetividad de la que es capaz. Lejos de mantenerse fiel a la tarea basada en la minuciosidad de las descripciones y en la objetividad de los datos ella opina que “el viaje escrito es el alma del viajero”, y, por tanto, concede espacio a las propias reflexiones sobre lugares, hechos y personajes con los que tiene que ver.

Parece ser que os comentarios da viaxe escritos por Pardo Bazán na prensa gozaron de boa acollida, ou é posíbel que a súa conversión en libro estivese xa pactada de antemán, pois as devanditas crónicas viaxeiras, xunto con outros materiais a maiores, deron pé a un pequeno volume, de apenas 200 páxinas e sen ilustracións, que se publicou en abril dese mesmo ano, obviamente para aproveitar o tirón do ano xubilar. Estruturalmente o libro adopta a forma dun diario de viaxe, xa que presenta indicacións de tempo e lugar e segue unha orde cronolóxica. No prólogo comenta dona Emilia que o xénero xornalístico da crónica (no que xa era experta) require, non detalladas descrições de edificios e obxectos, pois para iso xa están as guías descritivas para turistas, tipo

Baedeker⁴, senón impresións persoais, a xeito de pinceladas, e cunha expresión moi próxima á lingua falada, tal e como levou a cabo na súa obra viatoria.

Resalta a profesora Ana Freire (1999: 205), con relación aos libros de viaxes da coruñesa, a estreita vinculación destes coas crónicas publicadas nos xornais, dado que a escritora:

no publicó ningunha obra de viaxes hasta que encontró la razón y el cauce para hacerlo en el género periodístico de la crónica, porque como crónicas en la prensa nacieron sus libros *Mi romería*, *Al pie de la torre Eiffel*, *Por Francia e por Alemania*, *Por la España pintoresca*, *Cuarenta días en la Exposición* y *Por la Europa católica*.

Tomando ao pé da letra as indicacións ofrecidas por Dante en *Vida nova*⁵ (XL), e en consonancia cos encabezamentos da maioría das súas crónicas en *El Imparcial*, a condessa, decidiu titular o seu libro *Mi romería*, co sentido de “A miña persoal peregrinaxe a Roma”, dado que o poeta toscano definira como romeiros aos que se dirixían a Roma, palmeiros aos camiñantes cara a Xerusalén e peregrinos a aqueles que guiaban os seus pasos a Compostela. Estas son as súas propias palabras:

No debiera llamarse *peregrinación*, sino *romería*, este viaje. El uso, desde hace muchos años, corrompe el sentido de las palabras *romería* y *romero*, y así ocurre que se nombren romerías las fiestas celebradas en cualquier ermita o santuario a honra del patrón o de algún misterio religioso, y hay la romería de San Isidro y la de San Antonio, y en mi tierra la del Sacramento. Pero en rigor y con propiedad, romeros son los que van a Roma al jubileo o en cumplimiento de voto; peregrinos los que *in illo tempore* se dirigían a Santiago de Compostela con las conchas y el bordón, y *palmeros* los que emprendían el camino de Jerusalén y regresaban con la palma en la mano. Permítaseme, pues, que de hoy más restituya a la excursión su verdadero nombre, llamándola *romería* siempre (*Mi romería*, 25)⁶.

Non obstante, a escritora non menciona o nome do poeta italiano nesta ocasión, se ben o citará, directa ou indirectamente, noutros momentos do seu

⁴ Nome dunha casa editorial do século XIX fundada por Karl Baedeker, especializada en guías turísticas en pequeno formato con gran precisión de datos: descrições, detalles, mapas, planos, etc.

⁵ Menciona os nomes das obras de Dante polas traducións galegas realizadas por Darío Xohán Cabana.

⁶ Cito a obra viatoria da condessa pola recente edición de Tonina Paba (2003).

libro, ao tratarse dun autor por ela moi apreciado⁷. É posíbel que o devandito título, *Mi romería*, non espertase a curiosidade de críticos e estudosos até tempos recentes (Jiménez, 2007), pois o devandito encabezamento leva a pensar, máis ca nunha viaxe á cidade eterna, nunha especie de relato folclórico sobre as festas ou romaxes galegas.

As novas consideracións ausentes das súas crónicas de *El Imparcial* (3 novos “capítulos”: “Güelfos y gibelinos”; “Una audiencia y una grilla”; “Un cicero-ne gratis”, ademais dun polémico epílogo), non podían encontrar acomodo no xornal liberal por seren máis comprometidas ideoloxicamente, tanto polo seu posicionamento neogüelfo con relación á *Questione romana*, coma polas súas reflexións políticas e os seus comentarios acerca da causa carlista.

No capítulo titulado “Güelfos y gibelinos”, describe o ambiente de grande hostilidade do pobo italiano (ao que se refire xenericamente como os *italianos*) cara ao Papa e os seus seguidores, é dicir, os *papalinos*. A escritora considera esta inimizade a versión moderna da antiga rivalidade medieval entre güelfos e xibelinos e manifesta, sen disimulos, a súa adhesión á posición do Pontífice e, como consecuencia, o seu pouco aprecio cara á dinastía Savoia, artífice da unidade. Convén ter presente que esta posición neogüelfa da autora, é dicir, a súa defensa dunha unificación realizada baixo o cetro papal, estaba neses momentos na mente dunha gran maioría de católicos (Hilton, 1952: 48).

No apartado titulado “Una audiencia y una grilla”, dedicado á audiencia papal, comenta os avatares da recepción co Pontífice, na que ela mesma xogou un papel importante ao poder escoitar de boca do Santo Padre unha felicitación pola súa biografía de San Francisco de Asís (publicada en 1882). Coa alusión á “grilla” (co significado de algo falso), enfróntase abertamente contra os correspondentes, incluído o propio Ortega Munilla, que recolleran nas súas colaboracións en prensa a afirmación de que o Papa lles recomendara aos curas carlistas acatar a autoridade da raíña rexente (*Mi romería*, 77). Cómpre recordar, con relación a este argumento, que León XIII recomendara vivamente aos bispos e clero hispanos que deran o seu apoio á raíña María Cristina, para evitar divisións entre os católicos e impedir a desestabilización política do país, obxectivo perseguido por carlistas e republicanos.

⁷ En 1877 publicara na revista *La Ciencia Cristiana* (tomos II e III) unhas reflexións sobre Dante: “La epopeya cristiana. Dante y Milton”. Nese mesmo ano tamén escribira, para a mesma publicación, as súas “Reflexiones científicas contra el darwinismo”.

Por último, o dobre epílogo coas súas confesións políticas e o seu convite á tolerancia e á reconciliación entre as dúas ramas dinásticas suscitou violentas disputas e provocou fortes reaccións. Ela mesma era consciente da súa controvertida recepción, pois no prólogo xa sinalaba que sabía con certeza que as súas “impresiones venecianas”, é dicir a súa visita ao pretendente carlista e as súas posteriores reflexións, non gustarían “ni a tirios ni a troyanos” (*Mi romería*, 24). Pero non me referirei aquí ás polémicas carlistas que o epílogo reavivou, pois se poden seguir na clásica biografía de Carmen Bravo-Villasante (1962) e nunha máis recente de Eva Acosta (2007), ademais da excelente contribución de Paz Gago (2008), porque se afastan do obxectivo deste traballo.

En liñas xerais, estes capítulos engadidos presentan un carácter máis discursivo, cunha prosa máis elaborada e meditada. Con relación ás crónicas xornalísticas os cambios introducidos no libro son mínimos pero constantes: corrixe pequenos erros, dosifica mellor a distribución dos parágrafos, matiza algúns adxectivos, etc., se ben certas leves modificacións son claro reflexo de que a súa autora era moi consciente das peculiaridades dos destinatarios deste. Nunha das súas crónicas, comentando o seu desprazamento a Padua refírese ao carlista Vildósola como “El director de *La Fe*”, en cambio no libro precisa algo máis esta afirmación e o compañeiro de viaxe para a ser “Mi excelente amigo el director de *La Fe*” (*Mi romería*, 92). Ao meu modo de ver a obra impresa vai dirixida a un tipo de público máis definido que os lectores de *El Imparcial*, estou a me referir a un público católico, conservador, en boa parte carlista, que desexaba ler o que a condesa escribía, polo menos no que respecta aos seus persoais comentarios acerca da viaxe a Italia e á súa descrición-impresión da difícil situación do Papa dentro do reino italiano, e por suposto, as súas reflexións acerca do futuro do carlismo.

O divino sainete

Nese mesmo ano de 1888, publicouse na Coruña, en lingua galega, con ilustracións sumamente alusivas ao seu argumento, outra viaxe a Roma con ocasión do xubileu de León XIII, co título de *O divino sainete*. O seu autor era o xornalista e poeta galego Manuel Curros Enríquez⁸. Trátase dun texto de forte contido satírico e anticlerical.

⁸ Manuel Curros Enríquez foi un dos escritores galegos preferidos polos lectores da súa época. Sen dúbida porque coa súa poesía denunciou as inxustizas da sociedade galega (foros, opresión caciquil,

A obra, formada por unha introdución e oito cantos, está escrita en tercetos octosílabos non encadeados. O protagonista desta, que tamén se chama Curros coma o seu autor, acompañado de Añón, outro poeta galego falecido dez anos antes, emprenderá en tren unha peculiar e imaxinaria viaxe a Roma. Este convoi, que se dirixe á Urbe Eterna cheo de peregrinos desexosos de gañar o xubileu, está formado por sete vagóns, en cada un dos cales viaxa un pecado capital. Curros personaxe e narrador, guiado e aconsellado por Añón, cal Dante e Virxilio na *Comedia*, vainos percorrendo un por un e vai encontrándose neles con todos os seus opoñentes e inimigos (literarios, ideolóxicos, políticos...). Así, no primeiro vagón ao que soben (último do peculiar tren), viaxa a preguiza, representada polo xuíz Mella e o bispo de Ourense Cesáreo Rodrigo, causantes ambos os dous do proceso xudicial contra o autor pola publicación de *Aires da miña terra*. No seguinte vagón aparece a envexa. Aínda que sen nomeala en modo explícito, aparece a escritora Pardo Bazán, supostamente desprezando a Rosalía de Castro e toda a literatura galega da época. O vagón inmediato está dedicado á gula, representada por frades devorando anacos de escritores galegos: a carne de Murguía, Lamas, Pondal, Rosalía... e roendo os ósos do propio Curros.

150

No resto dos vagóns irán aparecendo sucesivamente o pecado da ira, representado por facciosos e reaccionarios carlistas disfrazados de fervorosos crentes. Despois pasan ao vagón da luxuria, onde se nos narra a escena de cen beatos e beatas, con atrevidas metáforas relixiosas de contido sexual. A continuación ambos os personaxes acceden ao vagón da avaricia, onde se encontran un libreiro e un prestamista, coñecidos de Curros. Por último, o primeiro vagón deste peculiar e imaxinario tren (pero, como xa indiquei, o último que alcanzan Curros e Añón) cheo de grandes tesouros destinados ao Papa para obsequialo polo seu aniversario sacerdotal, está dedicado á soberbia, representada pola Igrexa de Roma.

Na obra currosiana, igual que nas crónicas-libro da condessa, a viaxe continúa coa chegada a Roma, a asistencia á misa do peregrino e unha moi peculiar audiencia co Papa. Todo iso aderezado por unha continua sátira anticlerical e

emigración...) e defendeu as ideas progresistas. Asentou unha tradición de poesía combativa e comprometida que continuarían numerosos autores galegos (Ramón Cabanillas, Celso Emilio Ferreiro, etc.). Do mesmo xeito que a condessa, o escritor tamén traballou como correspondente, entre decembro de 1875 e febreiro de 1876, de *El Imparcial*, escribindo as crónicas tituladas *Cartas del norte*, nas que cubría a información da terceira guerra carlista.

ideolóxica. Está claro que hai que contextualizar esta obra dentro da súa época, onde circulaban numerosas revistas de contido satírico con comentarios e debuxos mordaces e con uso abundante de simboloxía animal. Iso é unha constante nesta obra de Curros, pois todos os personaxes relixiosos e até a mesma igrexa aparecen caracterizados negativamente por medio de animalizacións. Dentro desta tendencia satírica temos que presentar o *Sainete*. O poeta galego, de acordo cun posicionamento anticlerical moi do seu tempo, critica basicamente o poder civil e económico da institución eclesial, este último adquirido a conta da pobreza allea. Tamén para censurar, por un lado, aspectos económicos das peregrinacións (“sacrosanto negocio”, VII, 67), e por outro para satirizar diversas personalidades e institucións da vida galega.

Dende a súa publicación, xa sexa na prensa da época como na crítica literaria até o momento actual, *O divino sainete* sempre se considerou unha parodia da *Comedia* dantesca (con algunha excepción, como Angueira, 2004), e con toda a razón, pois o mesmo título así o precisaba e, ademais, Curros espallara pola súa obra moitos elementos que remitían á obra do xenial poeta italiano. Sobre este punto volveremos máis adiante.

151

O divino sainete vs Mi romería

De acordo con todo o sinalado até o momento é obvio que entre as dúas obras publicadas en 1888 e aquí mencionadas, ten que haber unha relación. É certo que se comentara anteriormente esta vinculación, se ben non se afondara o suficiente (Vicente Fernández, 1993-95; Rodríguez, 1995⁹; González Herrán, 2004: 137), pero agora creo que se pode dicir que a viaxe a Roma de Curros é unha réplica paródica e mordaz, unha resposta contundente en clave satírica á viaxe a Roma de dona Emilia e o resto da comitiva. Polo tanto a viaxe de Curros é unha reescritura con intención dialóxica e polémica, non coa obra de Dante, malia utilizala expresamente, senón con *Mi romería*¹⁰.

⁹ Francisco Rodríguez recolle unha recensión publicada en *La España regional* do 27 de setembro de 1888, cuxo anónimo autor, xa considerara o *Sainete* como unha réplica paródica á viaxe a Roma de Emilia Pardo: “Parodia o autor, se parodia é a evidente filiación, *Mi romería* da Sr.a Pardo Bazán” (Rodríguez, 1995: 92). Descubro con agrado que en data recente Rodríguez chegou a conclusións similares ás miñas (2008: 17).

¹⁰ A inimidade de Curros cara á condesa nace dunha recensión máis negativa que positiva desta ao libro de Curros *Aires da miña terra* e publicada na *Revista de Galicia* en 1880.

A parodia reside en que “o tren dos sete pecados” no que viaxan o Dante e o Virxilio galegos, é o mesmo tren de romeiros que a condesa describira con bastante detalle nalgunha das súas crónicas e despois no seu libro. O *Sainete* está cheo de acenos intertextuais ao que se conta en *Mi romería* e a como se conta. A sátira consiste en que os personaxes de Curros e Añón camiño de Roma para ver o Papa se encontran atrapados nun tren cheo de carlistas e relixiosos integristas, é dicir, dende a óptica currosiana, o tren da peregrinación oficial na que tomaba parte activa a escritora Emilia Pardo. E a reescritura consiste en ofrecer a outra cara da moeda da viaxe, é dicir, dende un punto de vista demócrata, republicano, rexionalista e anticlerical. Nisto consiste a verdadeira sátira de Curros, esta é a súa resposta á visión católica e conservadora de Pardo Bazán. Describe a mesma viaxe dende outro punto de vista ideolóxico, de aí que todos os personaxes que vai atopando son parodia dos mencionados pola escritora, incluída ela mesma. Podemos falar, xa que logo, de multiperspectivismo, pois temos a visión das cousas de Curros personaxe e de Añón, pero tamén, aínda que en menor medida, dos mesmos romeiros e do resto das personaxes que se atopan co famoso tren e cos seus pasaxeiros. Así mesmo, tamén forma parte fundamental da réplica currosiana o uso da lingua galega, posto que a coruñesa consideraba que o “dialecto” (como se lle chamaba naquel momento), servía unicamente para composicións poéticas de carácter folclórico e popular.

É certo que o escritor celanovés emprega elementos temáticos, estruturais e ideolóxicos da *Comedia*, pero a verdadeira diana das súas feroces críticas é a condesa e a súa obra viatoria, en especial a viaxe a Roma en tren, a misa do xubileu e a audiencia papal, que encontrarán o seu correspondente eco paródico e a súa contrarréplica ideolóxica no *Sainete* galego. Polo tanto, hai que partir da base de que a obra de Curros non se pode ler independentemente de *Mi romería*, pois se perderían infinidade de matices no que respecta á súa interpretación. Case se podería seguir paso por paso a viaxe de Curros e determinar a súa ancoraxe intertextual coa obra odeopórica de Pardo Bazán, pero limitareime a sinalar algúns exemplos ilustrativos.

En *Mi romería*, e especialmente no capítulo titulado “La romería en siluetas”, dona Emilia describe os personaxes do seu convoi, a maioría prelados e militares carlistas e, mesmo sen citar os seus nomes, non é difícil identificar a maioría polas precisas pistas que ofrece. En concreto, no seguinte parágrafo a escritora refírese ao bispo de Salamanca, monseñor Tomás García Cámara e

Castro, presente no vagón obxecto de comentario, e ao que caracteriza como o crítico máis feroz do famoso libro do científico inglés John William Draper, titulado *Historia de los conflictos entre la religión y la ciencia*, publicado en versión española en 1876. Esta obra avivou a polémica ao defender a dificultade de conxeniar o catolicismo coa ciencia:

La silueta cuarta la trazaré de paso y con respeto: es la de un obispo, además la de un sabio, un polemista insigne, acaso el que con superior templanza, claridad y copia de buenas razones combatió cierto famoso libro de **Draper**, al cual, en mi concepto, se hizo más caso del que merece, pues es obra escrita a la ligera, sin fundamento ni vigor crítico, y por consiguiente, sin acción excesivamente peligrosa (*Mi romería*, 31).

En páxinas anteriores a escritora referírase ao Papa nos termos seguintes, que serán motivo de sátira por parte de Curros: “A las plantas de ese Ser van a arrodillarse (**confirmando** la **catolicidad** de una religión esencialmente humana, la gran religión poética, la eterna inspiradora) gentes de toda nación” (*Mi romería*, 28).

A réplica currosiana perante estas acesas afirmacións da condessa exprésase en termos darwinistas, precisamente para parodiar o comentario negativo dela acerca do libro de Draper:

O Papa trepa no estrado,
bota a bendición ó pobo
que o contempra entusiasmado,

e mentras os peitos ferven,
tódalas testas se baixan,
tódalas nádegas se erguen.

Homillación tan compreta
vendo, quedéi sonroxado;
mais, pra calmarme, o poeta:

-É n’esa autitú cristiana,
dixo- en que os biólogos fundan
nosa orixen cuadrumana.

Perdida a garra i o rabo
desque a selva primitiva
deixou, pra ser home ó cabo,

soio cando a pór se presta
de bruces, mostra o **católico**
que antes de selo foi besta.

Non botes en saco roto
esta adevertencia, fillo,
pois sei de máis dun devoto

pra quen toda cencia é vana,
que sempre que ora **confirma**
a teoría darwiniana. (VII, 103-126)¹¹.

154 Dado que os dous galegos están “atrapados” no tren que peregrina a Roma, antes ou despois terán que bater coa condesa, que formaba parte da comitiva. De aí que un intre culminante da contundente resposta ideolóxica do celanovés sexa a visita que estes personaxes fan ao vagón da envexa, no que fai viaxar a dona Emilia. A coruñesa, caracterizada negativamente como a representante dun “naturalismo católico”, aparece en animada conversación cun personaxe non identificado, pero que podería ser moi ben o liberal Ortega Munilla. O diálogo xira arredor da cultura e a literatura galegas, e mentres o acompañante defende a existencia dun *Renacemento* cultural e literario en Galicia, a literata rexéitao de plano. Esta parte do *Sainete*, obxecto de diversas interpretacións, vólvese máis diáfana á luz da súa comparación coas impresións romeiras da condesa.

Pero o ataque frontal contra a escritora xa empezara na parte introdutoria do *Sainete*, cando o seu autor comenta o doado que é mercar a gloria:

Todo vai caro na vida.
A gloria é que anda barata
como a sardiña manida.

Certa literata fea
mercouna dando a Aristarco
un bico tras dunha cea” (Introdución, 52-57)

e o mesmo poderíase dicir das claras e inequívocas seguintes alusións textuais do texto galego:

¹¹ Cito *O divino sainete* pola edición de E. López Varela (1998), indicando unicamente o canto e os versos citados. Destaco en negra as palabras que revelan a filiación do texto de Curros con *Mi romería*.

É unha viaxe de recreo.
¡Quen folga de vir comigo
de León XIII ó xubileo?

Connosco irán moitas xentes:
abades, monxas, beatas...
¡Xuro a Dios que hemos de ir quentes!

¡Que **rosario**, compañeiros,
de **contas** de amancebadas
con **deces** de putañeiros! (Introdución, 67-75).

Nestes versos Curros parodia as seguintes afirmacións pardobazanianas ao paso do tren por territorio francés:

En la estación de Lourdes vimos que la gente corría, llevando ceñidos al cuerpo esos **rosarios** colosales de **cuentas** de madera labrada, que aquí se fabrican y venden: algunos tienen los **dieces** como una cebolla medianamente gruesa. Otros romeros atesoraban frasquitos del agua milagrosa, y dos levantaban al cielo las manos porque se quedaban allí, acusados de infracción al reglamento draconiano de la empresa, que se ha propuesto que el viaje sea lo más desagradable posible, y no se aprovechen en cosa alguna las infinitas paradas que vamos haciendo (*Mi romería*, 35).

155

Como xa indiquei anteriormente, un dos momentos máis reveladores da ideoloxía de *Mi romería* é o capítulo titulado “Güelfos y gibelinos”, onde a autora expón a súa preferencia monárquica, a súa defensa das grandes nacionalidades fronte aos rexionalismos incipientes e o seu neogüelfismo. Considera a escritora que a recente unidade da nación italiana, algo necesario, debería terse feito non como se levou a efecto, baixo a coroa dos Savoia, senón baixo a tiara papal, apoiándose na vella posición neogüelfa de Gioberti¹² e defendendo, deste modo, o mantemento do poder temporal dos Papas:

Y así como confieso que entiendo muy bien la aspiración italiana, la aspiración de Leopardi y Monti, de los patriotas, a expulsar al extranjero, a cons-

¹² Vincenzo Gioberti (1801-1852) sacerdote, político e filósofo italiano. Foi animador do neogüelfismo coa súa obra *Del Primato morale e civile degli italiani* (1843), na que propuña como solución ao problema político italiano unha federación de Estados italianos presidida polo Pontífice. Os sucesos de 1848 e a Revolución republicana de Roma de 1849 privaron a este proxecto de calquera posibilidade de éxito.

tituírse en nación grande y seria, no puedo alcanzar que esta misión del cielo tocase a una dinastía, a la casa de Saboya. Para mí, el papel de unificar a Italia correspondía al Papado (*Mi romería*, 56).

A resposta de Manuel Curros consistirá en mostrar no seu *Sainete* unha grande admiración pola recente historia de Italia e concretamente pola figura de Giuseppe Mazzini¹³, intelectual e político que tanto loitara pola expulsión do dominio estranxeiro e pola emancipación nacional. En canto chega a terra italiana, a Ventimiglia, o convoi detense (do mesmo modo que o fixera o tren no que viaxaba dona Emilia), e a través do seu personaxe homónimo o autor galego fai nun canto apaixonado ao *Risorgimento* italiano, explicándoo como un proceso de liberación dos seus opresores e de reafirmación da súa cultura. Ao mesmo tempo, os pasaxeiros do imaxinario tren, apenas advirten que se encontran en territorio italiano, exclaman todo o contrario: “Morra Umberto! Viva o Papa!” (IV, 100), é dicir Curros representa os integrantes do peculiar tren desexosos de restituír o poder secular do Papa, que lle fora arrebatado coa Unificación, polo que desexan a caída do actual monarca Umberto I de Savoia, que mantiña tirantes relacións co Vaticano. Tamén é moi significativo o feito de que o primeiro personaxe italiano que menciona o personaxe de Curros protagonista sexa Dante Alighieri, precisamente o autor que na *Comedia* e en modo especial na súa obra *Monarquía* xa expuxera a súa teoría acerca da división de poderes, relixioso e civil:

-¡Salve –de entusiasmo cheo
escramei-, patria sagrada
do Dante e de Galileo!

...

dos Papas triste cautiva,
baixo seus pés sempre morta,
pero tamén sempre viva;

...

¡Ouh patria, das patrias tempro,
quen do teu mal adoleza
cúrese co teu exemplo!... (IV, 106-108; 118-120; 154-156).

¹³ Giuseppe Mazzini (1805-1872) foi, xunto con Vincenzo Gioberti e Carlo Cattaneo, un dos grandes ideólogos da Unificación italiana. Creador das organizacións revolucionarias *Giovine Italia* (1831) e posteriormente *Giovine Europa* (1834), defendeu unha democracia popular dentro dun estado republicano.

Outra referencia intertextual témola na alusión a Xénova e ao seu famoso cemiterio. Mentres que en *Mi romería* se nos fala da suntuosidade do cemiterio xenovés, o Curros narrador aproveita a ocasión para, ao paso do tren por Xénova, mencionar e destacar, unha vez máis, a figura do xenovés Mazzini, precisamente enterrado nese mesmo camposanto. Así mesmo, cómpre salientar que o político italiano era republicano e tamén masón, polo que vemos que hai unha serie de pezas que encaixan unhas con outras. Fronte ao fervoroso canto relixioso da escritora, a obra anticlerical, con ecos masónicos, do poeta galego.

En Génova, donde nos hicieron detenernos ocho o nueve horas, se nos helaba hasta la respiración. Nada riñe tanto con la idea de molicie y suavidad que la gente concibe al pensar en Italia, como esa Génova, llena por el nombre casi español, y esencialmente latino, de Cristoforo Colombo... **Génova** tiene la severidad de los grandes monasterios: es suntuosa y helada. Quizás me lo haya parecido doblemente en razón del frío que, según dejo indicado, rayaba en lo glacial. Lo sentimos más que nunca al visitar el magnífico **cementerio**, vasto rectángulo en cuyas galerías vive un pueblo de estatuas... (*Mi romería*, 43).

E a resposta do celanovés demostra claramente que era bo coñecedor da vida e obras do pensador revolucionario:

Detrás quedábase Niza
cos seus alcazres de mármore,
envolta en néboa sombriza,

e de **Génova** o sagrado
cemiterio, onde Mazzini
dorme satisfeito e honrado.

Os reis negáronlle acobo
en vida, os Papas trouxérono
errante de pobo en pobo;

mais iras e teimas tantas
non privaron que hoxe o mundo
adore súas cinzas santas (VI, 7-18).

Manuel Curros compara a situación de Italia coa de Galicia (ao contrario que a condesa que sempre compara Italia con España), animándoa a poñer en

marcha un proceso similar ao italiano, en especial polo feito de conseguir acabar coas inxerencias do poder relixioso no ámbito civil. Con iso pretende replicar ás ideas da escritora, concretamente á súa defensa dos grandes estados nacionais e conseguinte rexeitamento dos rexionalismos. Escribe Pardo Bazán:

¡Qué lección para ciertos partidos y ciertos hombres políticos españoles! discurría yo, herida en mi cuerda sensible, la unidad de la patria y el concepto de las grandes nacionalidades, único que hoy puede llevar a destinos gloriosos a los pueblos de Europa. - ¡Será cierto que entre nosotros hay quien más o menos inconscientemente atenta contra esa unidad, afloja ese nudo y aspira a reducirnos al estado fragmentario de algunos principadillos que el ferrocarril atraviesa en un cuarto de hora, y que, despojados de la dignidad de naciones, se contentan con ser garitos internacionales y suicidaderos públicos! (*Mi romería*, 56).

E a resposta do escritor galego é clara e precisa, Galicia ten que se mirar no espello italiano se é que quere alcanzar a súa identidade e a súa liberdade:

Italia marcha dereita
e Galicia trenqueleando
como unha vella tolleita.

Velliña que andas a gatas,
sin que teñas quen te axude
¿cando has tirar coas caxatas,

i airada, valente, forte,
porás o pé n'o pescozo
dos que te firen de morte?... (V, 31-39).

Do mesmo modo, a coruñesa no capítulo-crónica titulado “Los santos novísimos” informa amplamente acerca da canonización de certos relixiosos españois, que tivera lugar algúns días despois da misa do xubileu e da audiencia papal:

Cuando se publique esta carta, la Iglesia registrará en su libro áureo, los nombres de diez **santos** más, tres de los cuales han visto la luz en tierra española, o dominada por nuestras armas al nacer ellos...

En mi deseo de que el público español supiese algo de los **santos** novísimos antes que les ciñan oficialmente el nimbo hierático, me di a buscar por sacristías y puestos de libros de lance noticias referentes a su vida y milagros, y

por certo que, en *Gesù*, un buen lego de la Compañía casi me echó a hisopazo limpio, asegurándose con enojo que era imposible saber cosa ninguna de los venerables Berchman, Claver y Rodríguez, hasta el día en que los **canonizasen** y se repartiesen miles de ejemplares de su biografía impresa (*Mi romería*, 65).

Curros Enríquez polemiza coa escritora ao afirmar que deberían ser canonizados non eses senón outra clase de santos, como son, segundo o autor galego, todas aquelas persoas que formaron parte e contribuíron á cultura galega. Estes virtuosos “galegos” forman parte da Compañía dos santos de occidente, comandada por Añón. Como se pode comprobar, en ocasións a réplica intertextual está máis diluída e non se advirte nunha primeira lectura:

Viriato, ise patriotismo,
Prisciliano, ise bon senso,
María Pita, ise heroísmo,

Macías, o amor mal pago,
Feixóo, a cencia perseguida,
Vesteirol, da fe o estrago;

....

todos ises i outros tantos
que non **canoniza** a igrexa,
sonche os verdadeiros **santos** (II, 112- 117 / 121-123).

O mesmo se podería dicir da misa do xubileu onde a réplica intertextual e desacralizante está presente. Escribe a condesa:

Cuando por cima del bosque de cabeza suspendida en el aire como una visión celeste, flotando y bogando después por entre las olas del gentío, divisamos la silla gestatoria; cuando distinguimos la forma del Pescador de hombres, **blanco y dorado**, abrumado bajo el peso de sus riquísimas **vestiduras**, de la **pedrería** de sus **joyas**... (*Mi romería*, 60).

Las voces de lo alto proseguían; un rayo de sol, como esos que en los cuadros bíblicos caen sobre la frente de Moisés o de Josué, envolvía la exangüe cabeza del Papa y arrancaba el fino destello de la perla oriental a sus canas y a su tez de marfil pulido. León XIII **alzó** las manos, y en ellas vimos un punto blanquísimo, la **hostia** (*Mi romería*, 60; 61).

A obxección de Curros a estas palabras da autora móvese dentro da súa habitual crítica á voracidade económica da Igrexa e que hai que relacionar co xubileu papal e a gran cantidade de agasallos de todo tipo que se lle ofreceron ao santo padre e que se poden seguir cumpridamente nos xornais da época:

O **Papa**, nesto, **vestido**
de **albos tisúes e brocados**,
de **ouro** e de **pedras** cinguido,

alzou con pulso seguro
a **hostia**, que a min de lonxe
somelloume un peso-duro (VII, 127-132).

Así mesmo, o celanovés responde no seu *Sainete* ás afirmacións da condesa acerca dos *castrati*. A autora coruñesa, no seu relato viatorio, manifesta durante a súa visita á igrexa da San Xoan de Letrán, a súa admiración pola sublime perfección artística das voces destes emasculados artistas e non se cuestiona o feito de como a Igrexa consegue a devandita calidade sonora. Pola contra Curros, como Ortega Munilla e outros xornalistas que cubrían o Xubileu romano, móstrase totalmente contrario a este costume. Sinala dona Emilia:

A Italia, la maga del arte, estaba reservado dar cuerpo al atrevido mito de la antigüedad, obteniendo las **voces angelicales** –sí, angelicales, porque los **ángeles**, según enseña la teología, no tienen **sexo**.... Hay quien en nombre de la dignidad humana se subleva contra el exquisito refinamiento de los tipos. No es el asunto para profundizado aquí, ni en estas cuestiones de belleza conviene mucho descender a averiguar cómo y a costa de qué dolores se cristaliza el purísimo deleite del arte (*Mi romería*, 50).

La misa del Papa empezaba, y yo veía su solideo blanco destacarse de entre los trajes episcopales y militares, como el pico de una montaña cubierta de nieve. Sin embargo, al oír el ***Tu es Petrus*** que al parecer bajaba del empíreo entonado por **voces angelicales**, como si el Verbo divino lo repitiese después de diez y nueve centurias, nuevos escalofríos recorrieron mis vértebras” (*Mi romería*, 61).

E a categórica resposta de Curros está chea de acenos intertextuais coa utilización de iguais ou parecidas palabras ás empregadas pola súa inimiga:

Voces entón arxentinas
encheron a inmensa cúpula
dunhas notas tan divinas,

dunha música tan grata,
que parez que a tocan **ánxeles**
soprando en trompas de prata.

E logo outras voces inda
máis doces e máis soaves,
dunha cadencia máis linda

sentín, de harmonía tanta,
que de perguntar ó vate
non poden menos: -¿Quen canta?

-¡Quen ha de ser!, ¡malpocados!;
quitoulles a Igrexa o **xénero**;
non téñ nome; son... castrados.

Na loita da santidad
aquí a muller perde... a honra,
i o home... a virilidade.

Tal dixo Añón, e calouse,
a tempo que do ***Tu es Petrus***
o himno xigante escoitouse (VII, 133-153).

161

Como xa apuntei, Curros personaxe, acompañado do seu inseparábel e peculiar mestre, segue paso por paso os acontecementos e lugares narrados pola condesa; así, durante a misa do peregrino, ante a grande explosión de riquezas e a magnificencia do evento, en aberta polémica co texto da escritora, atrévese a expoñer en alto ao Pontífice que todas esas riquezas, conseguidas a conta do vilipendio contra outros homes (un *topos* currosiano), están moi afastadas da pobreza evanxélica de Cristo; grazas a iso consegue un xantar en privado co Papa. Pero antes da comida, o *Sainete* prosegue o seu paródico diálogo con *Mi romería* coa súa alusión satírica á Exposición dos agasallos ofrecidos ao Papa, mostra á que a condesa lle dedicara amplo espazo nas súas crónicas.

... desde la embajada de España pasé a visitar algo sumamente curioso, la **Exposición de los regalos** hechos a León XIII con motivo de su Jubileo sacerdotal por los católicos de todo el orbe... Alrededor, en escaparates y cristalerías, van apiñándose las recamadas casullas, los bordados ornatos, los finos encajes, los damascos y sedas, los vasos sagrados de plata, oro y pedrería, los cojines de terciopelo, las estatuas... (*Mi romería*, 45).

Claro que a réplica currosiana vai por outras rotas, máis acordes coa súa ideoloxía:

Os dous agardando a hora
de ir xantar co Santo Padre
botamos do tempo fóra,

e pra poder aprecialos
fomos ver as galarías
da **esposición dos regalos.**

Canto en sigros dazanove
o temporal poderío
ten arrapilado ó probe;

...

alí está, en montóns xigantes
de oriental manificencia
-dende as pelras i os diamantes

hastra a prata e o ouro fino-,
enormes bostas guindadas
do católico intestino (VIII, 1-9; 13-18).

Até o seu final a sátira currosiana recrea ideas e palabras do libro da condesa. É moi probábel que os tres últimos versos de *Sainete*, que deron lugar a todo tipo de interpretacións, fagan clara alusión burlesca a dous momentos de *Mi romería*, relacionados coa misa e a audiencia papal. Durante a misa xubilar, a grande emoción relixiosa de Emilia Pardo ante a vista do Pontífice aparece reflectida nas súas vibrantes palabras:

Sabía que era católica, no que lo fuese tan apasionadamente; no me juzgaba muerta como Lázaro, pero ignoraba que la fibra poseyese tanta elasticidad y respondiese como la cuerda de una lira al contacto del dedo divino. ¡Dicha incomparable! Acordéme de la novela de los Goncourt, en que la mujer descreída y fría, pero inteligente e ilustrada, así que llega a Roma [...] Recordé también a la famosa protestante, tal vez heroína real de esta historia imaginaria, que al presentarse a Pío IX cayó fulminada, de rodillas y gritando: ¡**Creo!**. (*Mi romería*, 62).

Después de sentir aquella diestra redentora que até y desata en la tierra y en el cielo, yo sé de fijo que ninguno de los que estábamos allí pudo **dudar** de la bondad divina, ni dejó de lucir antes sus ojos, como aurora boreal, el dogma de la misericordia, de la caridad y del perdón... (*Mi romería*, 77).

No *Sainete*, tras unha moi peculiar audiencia papal (o papa come e bebe con eles) na que os galegos discuten co Pontífice sobre a función espiritual que debería cumprir a Igrexa, a obra finaliza coas seguintes palabras que tal vez sexan un eco paródico e polémico das afirmacións pardobazanianas anteriormente citadas:

Logo de chegar a España
Añon tornouse ó comando
da súa *Santa Compañía*

I eu, do que vin parvo e mudo,
dende entón **creo...** ou non **creo...**
pero dudar ¡xa non **dudo!** (VIII, 226-228).

Todo este xogo de réplicas e intertextualidades que se poderían explicitar aínda moito máis, permítenos descubrir que Manuel Curros escribiu a obra nuns meses, pois a viaxe a Italia da escritora coruñesa se publicou en marzo e o *Sainete* en agosto, ambos os dous de 1888, se ben o escritor tamén podería ter madurado a súa obra a raíz das crónicas romeiras de dona Emilia, publicadas previamente en *El Imparcial*.

163

O divino sainete e A divina comedia

No *Sainete* Curros empregou motivos de vario tipo que remiten o lector á obra de Dante: título, ecos intertextuais, motivos temáticos e estruturais, formas métricas, trazos estilísticos, ideolóxicos, etc., a maioría deles xa analizados e comentados por diversos críticos (Sánchez Fernández, 1995), se ben a análise máis completa até a data é a de Andrés Pociña, autor da súa versión castelá e de diversos estudos do *Sainete*, que sinala contundentemente que “Una simple lectura del *Sainete* y el *Inferno* muestra que el influjo de Dante es más profundo de lo que a menudo se afirma” (Pociña, 1992: 36). Recordemos así mesmo que na *Enciclopedia Dantesca* aparece unha recensión do profesor Joaquín Arce (1984²: 290) dedicada a este libro, na que destaca a súa orixina-

lidade e a considera a primeira obra escrita na península que emprega como punto de partida a obra de Dante. Referíndose ao *Sainete* comenta o seguinte:

...poemetto satirico-allegorico, in otto canti e un'introduzione, ricco di ecchi danteschi sia pur con evidente intenzione parodistica a scopo anticlericale. ... Benché la satira dei vizi mascherati di virtù diventi a momenti mordace e caricaturale, il tentativo di ricreare motivi danteschi adattati a un'opera personalissima è il più serio e originale della poesia spagnola (Arce, 1984²: 290).

O propio autor do *Sainete* quere deixar clara a súa vinculación coa obra de Dante, se ben se trataría dunha libre adaptación, como se diría hoxe en día. Curros conscientemente buscou a devandita identificación, porque deste modo a sátira que en realidade desexaba establecer, é dicir, parodiar e responder á obra viatoria da condesa, mostrábase máis sutil e sibilina, e ao meu modo de ver, se se lle presentaba outro posíbel proceso xudicial como anos antes, sempre podería alegar que estaba a parodiar a obra de Dante, e do mesmo xeito que este criticara moi duramente o clero e o papado e colocara no *Inferno* os seus inimigos e prelados importantes, el tamén fixera algo semellante. Penso que podería ser unha hipótese de traballo. Un exemplo demostrativo témolo no título, *O divino sainete*, que se ben remite en modo diáfano á *Comedia*, tamén se podería interpretar como unha parodia do título sinalado pola escritora coruñesa, dado que tamén *Mi romería* fai referencia a Dante Alighieri pois, como xa apuntei anteriormente, o encabezamento está tomado dun parágrafo da súa obra *Vida nova*, co que a alusión está clara.

Por outro lado, o feito de empregar a obra de Dante na súa reescritura da viaxe a Roma de Emilia Pardo poderíase igualmente interpretar como resposta ideolóxica en si mesma, dado que cómpre vincular a *Comedia* coa masonería, sociedade á que Curros pertencía dende había algún tempo. Os masóns admiraban a obra de Dante porque a interpretaban como unha obra iniciática, pois o obxectivo desta era mostrar o camiño, é dicir, describir a evolución moral do home, a súa ascensión espiritual cara ao Coñecemento.

A obra poética do escritor galego, xa sexa *O divino sainete* xa composicións de *Aires da miña terra*, presenta marcas masónicas. En concreto na primeira delas hai continuas alusións á luz e ao progreso, e tamén lle concede grande importancia aos números tres, nove e sete (Santiago, 1999: 376; Valín, 2001). Ademais diso, o celanovés resalta, como xa mencionei con anterioridade, a figura de Mazzini, republicano e masón, pero silencia, por motivos ideolóxicos

e políticos, a Garibaldi e a Cavour, a pesar de ser tamén masón o primeiro e fillo de masón o segundo.

Convén ter moi presente que a vinculación de Curros coa *Comedia* viña dalgúns anos atrás. Cómpre lembrar, sequera brevemente, un episodio abondo coñecido polos estudosos da literatura galega. A primeira colección de poesías do poeta de Celanova, *Aires da miña terra*, publicada en 1880 foi considerada ofensiva por parte do bispo de Ourense, que publicou un edicto condenando o libro de Curros polo feito de conter proposicións heréticas, blasfemas e escandalosas¹⁴. O xulgado ordenou o secuestro dos exemplares en poder do editor e o seu autor quedou procesado por un delito contra o libre exercicio de cultos. Foi condenado en Ourense e posteriormente absolvido na Coruña.

Pero agora, o que nos interesa salientar aquí é que durante o proceso xudicial, considerado un dos máis seguidos e interesantes da súa época, as alusións a Dante e á súa obra principal están presentes como argumento defensivo. Son unhas referencias altamente significativas ás que non se lles concedeu a debida importancia¹⁵. Así mesmo, outro aspecto non menos ilustrativo pon de manifesto a vinculación de Curros coa realidade italiana. Pode ser que sexa unha casualidade, pero precisamente os tres poemas obxecto de reprobación por parte do bispo, composicións nas que se criticaba os privilexios de que gozaba o estamento eclesiástico (foros, manomorta, dereito de asilo), coinciden no esencial coas supresións de prebendas eclesiásticas das denominadas Leis Siccardi¹⁶. Parece ser que Curros nunca estivo en terras italianas, pero si demostrou estar ben informado acerca da súa situación histórica e política. Deste coñecemento vén a admiración de Curros por Italia, non tanto pola culminación do proceso de Unificación, pois Curros, como bo republicano, tería

¹⁴ En concreto tratábase de tres poemas: "A igrexa fría", "Mirando ao chau" e "No convento".

¹⁵ Foi Carballo Calero o primeiro que relacionou, sen maior afondamento, as alusións a Dante da defensa de Curros en 1880 coas referencias á *Comedia* no *Divino Sainete* (Carballo Calero, 1977: 380 n.3).

¹⁶ Denomínase Leis Siccardi ("Leggi Siccardi") a un texto lexislativo aprobado no ano 1850 en Turín. E aínda que foron aprobadas por maioría, contou coa oposición dos conservadores, animados polas autoridades eclesiásticas, pois versaban sobre a abolición de tres grandes privilexios dos que gozaba o clero no Reino sardo, e que eran: o foro eclesiástico, un tribunal que evitaba a xustiza laica para os eclesiásticos, o dereito de asilo ou impunidade xurídica para os que solicitaban asilo nas igrexas, e a manomorta, un lucrativo privilexio nas posesións de terreos. Polo devandito motivo, as Leis Siccardi marcaron o comezo dun longo conflito entre a monarquía dos Savoia e o Papado.

preferido a solución mazziniana, senón que admiraba Italia por ter expulsado a Igrexa do poder temporal e anteriormente por lle retirar moitas das súas prerrogativas legais.

Volvendo ao litixio xudicial contra Curros, na defensa do proceso en primeira instancia, o avogado J.M. Paz Novoa utilizou como argumento exculpatorio o feito de que Dante é considerado un autor cristián e non obstante falou mal da Igrexa e dos papas, mesmo colocándoos no inferno. É dicir, o letrado defensor de Curros utilizou a Dante e a súa *Comedia*, con citas textuais, para mostrar como o feito de criticar a Igrexa non significaba que esa persoa carecese de principios relixiosos.

No sabemos si pudo parecer irrespetuosa la poesía “Mirand’o chau” en lo que se refiere á Roma. A nosotros, en la esfera del Derecho, no nos incumbe averiguarlo; pero no han de olvidar las almas timoratas que en tiempos en que no estaba garantizada como hoy lo está la libertad de pensamiento, escribieron cosas peores poetas insignes, alguno de los cuales es gloria y ornamento de la literatura católica. Dante, en la *Divina Comedia*, coloca en el infierno, en el círculo de fuego en que sufren tormento los simoníacos, a varios Sumos Pontífices, que esperan allí al Papa reinante Bonifacio VIII; y cuando el gran poeta gibelino ha ascendido al Paraíso, oye una voz, la de San Pedro, que le dice: “El que en la tierra usurpa mi puesto, mi Sede Suprema, mi dignidad, que á los ojos del Hijo de Dios está vacante, ha convertido mi sepulcro en cloaca de sangre y podredumbre: en verdad que yo no vertí mi sangre ni Lino ni Cleto la suya, por la Esposa de Cristo, para que ésta se acostumbrase á amontonar oro, ni fué nuestra intención que se grabase mi imagen en los sellos de los privilegios falsos y venales de que frecuentemente me avergüenzo é indigno. Disfrazados de pastores, andan por todos los campos los rapaces lobos. ¡Oh, justicia de Dios! ¿Por qué estás ociosa?” (Montero, 2001: 39-40).

Os versos de Dante tomados da cántica do *Paraíso* (XVII) e seleccionados para a súa adecuación aos obxectivos do letrado defensor, proceden literalmente da tradución en prosa de Cayetano Rosell de 1870, que gozaba de forte predicamento na súa época e mesmo até mediados do século XX (Alighieri, 1914: 545). Un pouco máis adiante prosegue o avogado defensor con máis alusións á *Comedia* de Dante:

En ambas se ataca el poder (queremos suponer que el temporal) del Romano Pontífice. También lo atacó el Dante cuando escribía: “¡Ah, Constantino! ¡De cuántos males fué origen, no tu conversión, sino la renta que de ti

recibió el primer Papa opulento!” Y es hoy un hecho la caída de aquel poder, hecho acatado por distinguidos varones que permanecen fieles al catolicismo (Montero, 2001: 42).

De novo recorreu o defensor á tradución de C. Rosell (*Infierno*, XIX), pero neste caso introduciu leves modificacións, pois a versión citada é a seguinte: “Ah, Constantino! ¡De cuántos males fué origen, no tu conversión, sino el dote que de ti recibió el primer padre que se hizo rico!” (Alighieri, 1914: 120).

A pesar da brillante exposición do seu defensor, Curros Enríquez foi condenado por un delito contra o libre exercicio dos cultos. Na defensa en segunda instancia outro avogado, don Luciano Puga e Blanco, volve mencionar expresamente a Dante e á súa obra, con citas textuais do *Paraíso*, para demostrar que a crítica aos Papas do seu defendido non significaba en ningún caso unha falta de respecto cara á autoridade pontificia:

El mismo Dante, de quien un notable historiador y crítico nos dice que no poetiza por instinto, sino que todo en él es cálculo y raciocinio: Dante, que profesaba respecto á la autoridad del Papa, y que creía que el imperio de Roma había sido ordenado por Dios para la futura grandeza de la ciudad en donde reside el sucesor de San Pedro, ridiculizando los excesos de los preladados, dice: “que cubrían sus palafrenes con sus mantos; de suerte que dos animales iban bajo una misma piel”. Llama á los obispos de la época de Bonifacio VIII, en cuya corte dice que todos los días se traficaba con Cristo, “rapaces lobos con disfraz de pastores, que, habiendo convertido en oro y la plata en Dios, entristecen el mundo despreciando á los buenos y ensalzando a los perversos”; y de aquel Pontífice dice que era “insaciable de los bienes de la tierra, no temiendo, para proporcionárselos, apoderarse de la Santa Iglesia con engaño, para ultrajarla luego: que cambió el cementerio de Pedro en cloaca donde se regocija el Demonio entre sangre é impureza” (Montero, 2001: 80).

Toda esta longa cita procede literalmente da versión española do estudo do italiano Cesare Cantù¹⁷ titulado *Historia Universal* (1858: 490, 493). A mención deste crítico italiano non é inocua, pois se trata dun estudoso moi apreciado pola Igrexa española, de feito os seus libros encóntranse en moitas das bibliotecas de cardeais, cóngos, etc. Ademais desta obra, o avogado Puga

¹⁷ Cesare Cantù (1807-1895), historiador e poeta italiano, de vasta erudición, que dende posicións románticas se pexou nun estrito clericalismo.

serviuse doutra traballo en tradución do mesmo crítico titulado: *Los herejes en Italia*, á que pertence o seguinte parágrafo. Como se pode observar, o xurista cita o autor destas palabras pero escamotea prudentemente o título da obra:

Y no echemos en olvido que el Dante apostrofa á los que hablan contra la fe con las siguientes palabras: “Malditos seais vosotros, vuestra presunción y los que os creen” y no echemos en olvido que el retrato del Dante fué colocado en el Vaticano, entre los de los Padres de la Iglesia; y no echemos en olvido que en su tiempo lo llamaban *Theologos Dantes, nullius dogmatis expers*.

Es cierto que en 1865 se quiso celebrar en Italia el sexto centenario de su nacimiento, teniendo en cuenta su animadversión con los Papas; pero los pensadores más desapasionados y los escritores más sensatos reivindicaron la verdad, según César Cantú, conviniendo en que, si se había encarnizado contra los abusos de la corte de Roma, y señaladamente contra Bonifacio VIII, siempre fuera reverente á la Santa Sede, y siempre se manifestara respetuoso hacia la institución del Pontificado (Montero, 2001: 80).

Precisamente, algunhas destas referencias á *Comedia* de Dante xurdidas durante o proceso penal reaparecerán no *Sainete*, en concreto durante a imaxinaria entrevista co Santo Padre, o que confirmaría a hipótese de que posiblemente o mesmo Curros sería quen llas indicara ao letrado.

168

-Perdóneme súa mercede
-dixen entón-; pero coido
que mentres a Santa Sede

os bens temporales ame
e insulte coa súa riqueza
ós que se morren de fame;

mentres o Papa, que o trono
das almas herdou somentes,
queira ser do mundo dono

i a pel do pascoal Carneiro
trocando en coraza, trate
de convirtirse en guerreiro,

a obra papal será impía;
non de paz, de turbulencia;
non de orden, de tiranía.

De Cristo a mística esposa
fixo nefando adulterio,
i a súa falta vergonzosa

non terá perdón divino,
senón cando a Cristo torne
dos brazos de Constatino (VIII, 136-156).

Está claro que o poeta de Celanova no seu *Sainete*, do mesmo modo que Dante na *Comedia*, na *Monarquía* e no *Convite*, non expresa unha condena da Igrexa como institución, á que respecta e enxalza no seu valor espiritual, senón dos seus relixiosos corruptos e da avidez pecuniaria e material dos seus representantes, a conta da pobreza dos máis débiles. De aí o aprecio do celanovés por Dante e o seu rexeitamento das clericais e conservadoras afirmacións da condesa en *Mi romería*.

Conclusión

Ao longo do presente traballo tentei presentar a estreita vinculación textual d'O divino *sainete* de Curros Enríquez con *Mi romería* da coruñesa Pardo Bazán pero tamén con *A divina comedia* de Dante Alighieri. Curros responde cunha parodia satírica ao contido do texto odeopórico da condesa, precisamente cun dobre obxectivo, reescribilo dende un enfoque ideolóxico completamente oposto, e mostrar a súa admiración pola Italia do *Risorgimento* e sobre todo da figura de Mazzini. Para levar a cabo a súa sátira emprega libremente, pero con claras ancoraxes estruturais e ideolóxicas, a inmortal obra do toscano. O feito de empregar a *Comedia* forma xa parte da propia réplica ideolóxica, dado que nela se critica a corrupción da Igrexa romana e se defende a separación de poderes; ademais o libro de Dante era moi apreciado pola masonería. Ao mesmo tempo, o texto italiano serviríalle de escudo fronte a un hipotético ataque literario ou xudicial por parte daqueles que se considerasen ofendidos ou aludidos, pois sempre podería esgrimir como defensa que el seguiu a Dante e a súa inmortal obra, cumio da literatura relixiosa cristiá. Teñamos presente ademais que o emprego da figura do poeta italiano e da recepción da súa obra fora fundamental como argumento exculpatorio durante o seu proceso xudicial. Por último é igualmente interesante é preciso resaltar que as referencias a Dante tamén se insiren na réplica paródica a *Mi romería* pois en varias ocasións a condesa fai referencia á obra do escritor italiano nas súas crónicas

romeiras e, con anterioridade, escribira diversos artigos sobre o pai da lingua italiana.

Por todo o sinalado podemos afirmar que *O divino sainete* non é ningunha parodia d'*A divina comedia*, tal e como se afirma na maioría dos estudos críticos sobre esta obra galega, senón unha contundente resposta ideolóxica, en clave polémica e satírica, ás ideas expresadas e defendidas en *Mi romería*, motivo polo cal o texto currosiano non se pode analizar e interpretar axeitadamente sen ter moi presente o libro da viaxe a Roma de Emilia Pardo Bazán.

María Consuelo de Frutos Martínez
Universidade de Santiago de Compostela

Bibliografía

Acosta, E. 2007. *Emilia Pardo Bazán. La luz en la batalla*. Barcelona: Lumen.

170 Alighieri, D. 1914. *La divina comedia*, trad. de Cayetano Rosell. Barcelona: Montaner y Simón. [trad. orix. 1871-1872]

Angueira, A. 2004. “O Divino Sainete”, en *Actas do I congreso internacional “Curros Enríquez e o seu tempo”* (eds. X. Alonso Montero, E. Monteagudo e B. Tajes Marcote). Santiago de Compostela: Consello da cultura Gallega, II, pp. 275-289.

Arce, J. 1984². Voz “Curros Enríquez, Manuel”, en *Enciclopedia Dantesca*. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, p. 290.

Bravo Villasante, C. 1962. *Vida y obra de Emilia Pardo Bazán*. Madrid: Revista de Occidente.

Cantù, C. 1858. *Historia Universal*, trad. e notas de Nemesio Fernández Cuesta, Tomo VII. Madrid: Imprenta de Gaspar y Roig, Editores.

— 1868. *Los herejes de Italia*. Madrid: Editores Elizalde y compañía.

Carballo Calero, R. 1977. *Historia de la literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.

Curros Enríquez, M. 1998. *O divino sainete*, en E. López Varela, *A poesía galega de Manuel Curros Enríquez*. A Coruña: Diputación Provincial de A Coruña, D.L., pp. 719-835 [orix. 1888].

- Draper, J. G. 1876. *Historia de los conflictos entre la religión y la ciencia*, versión de Augusto T. Arcimis, con prólogo de Salmerón. Madrid: Imprenta de Aribau y C^a.
- Freire López, A. M. 1999. “Los libros de viajes de Emilia Pardo Bazán: el hallazgo del género en la crónica periodística”, en *Literatura de viajes. El Viejo Mundo y el Nuevo* (coord. S. García Castañeda). Madrid: Castalia /Ohio: State University, pp. 203-242.
- González Herrán, J.M. 1999. “Un inédito de Emilia Pardo Bazán: “Apuntes de un viaje. De España a Ginebra (1873)”, en *Literatura de viajes. El Viejo Mundo y el Nuevo* (coord. S. García Castañeda). Madrid: Castalia, pp. 177-187.
- 2004. “Presencia de Curros y Doña Emilia (cincuenta años después)”, en *Actas do I congreso internacional “Curros Enríquez e o seu tempo”* (eds. X. Alonso Montero, E. Monteagudo e B. Tajes Marcote). Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, II, pp. 123-153.
- Hilton, R. 1952. “Emilia Pardo-Bazán and Italy”, en *Italica*, n° 29, pp. 43-48.
- Jiménez Morales, M.I. 2007. “Entre la crónica de viajes y la autobiografía: *Mi romería*, de Emilia Pardo Bazán”, en *Relatos de viajes, miradas de mujeres* (eds. M. Gallego Durán y E. Navarro Domínguez). Sevilla: Alfar, pp. 155-180.
- Montero Prego, B. 2001. *O proceso penal a Manuel Curros Enríquez (1880-1881)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Ourense: Ilustre Colexio de Avogados.
- Paba, T. 2003. “Introducción” e “Cronología” en E. Pardo Bazán. *Viajes por Europa*. Madrid: Editorial Bercimuel, pp. 11-20.
- Pardo Bazán, E. 2003. *Mi romería*, en T. Paba. *Viajes por Europa*. Madrid: Editorial Bercimuel, pp. 23-11 [orix. 1888].
- Paz Gago, J.M. 2008. “Una nota sobre la ideología de Pardo Bazán. Doña Emilia, entre el carlismo integrista y el carlismo moderado”, en *La Tribuna*, n° 5, pp. 349-361.
- Pociña, A. 1992. “Introducción a Curros Enríquez, M.”, en *O divino sainete*. Madrid: Akal, pp. 7-48.
- Rodríguez, F. 1995. *A evolución ideolóxica de M. Curros Enríquez*. Vigo: Edicións A Nosa Terra.
- 2008 “O Divino Sainete, de onte a hoxe” en M. Campo. 2008. *O divino Sainete (Adaptación teatral da obra homónima de Curros Enríquez)*. A Coruña: Biblioteca-Arquivo Teatral Francisco Pillado, pp. 7-22.

Sánchez Fernández, A. 1995. “De Dante a M. Curros Enríquez. La ironía como registro creativo”, en *Alfinge*, nº 8, pp. 323-330.

Santiago Bolaños, M. 1999. “Probables huellas de la masonería en la poesía de Curros Enríquez”, en *Cinguidos por unha arela común: Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero* (eds. R. Álvarez y D. Vilavedra). Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, pp. 371-389.

Valín Fernández, A. 2001. “Manuel Curros Enríquez e a francmasonería”, en *Manuel Curros Enríquez o home e o seu contexto* (ed. L. Martínez-Risco Daviña). Ourense: Duen de Bux, pp. 107-120.

Vicente Fernández, F.J. 1993-95. “Curros Enríquez y la Pardo Bazán”, en *Estudios Románicos*, nº 8-9, pp. 177-183.